

Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin eleştirisi

David Camfield

Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk*'u (2000) küresel adalet hareketinin bir ürünü olmamasına ve birçok aktivistince de okunmamasına rağmen, en azından Kuzey Amerika'da, hareketle ilintili en şöhretli teorik çalışma oldu. *İmparatorluk*'un devamı olan *Çokluk* (2004) da önceli gibi, birçok temayı içeren, sosyal ve beşeri bilimlerde geniş bir yelpazeye atıfta bulunan geniş kapsamlı ve iddialı bir eserdir. *İmparatorluk*'ta önemli bir yeri olan, *Çokluk*'ta daha da merkezi nitelik kazanan bir tema da maddi olmayan emek'tir. Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, düşüncelerinin felsefi ve siyasal öğelerine günümüz dünyasında sosyo-ekonomik bir temel oluşturmakta kilit bir rol üstlenmektedir. Bu da bazı okuyucuların zihninde güvenilirliklerini artırmakta, zira bugün çoğu felsefi ve teorik yazın böyle bir temelden yoksun halde.

Hardt ve Negri'nin eserleri azımsanmayacak derecede ilgi görmüş olmakla birlikte, düşüncelerinin sosyo-ekonomik boyutu pek ciddi ilgi çekmedi.¹ Bu maddi olmayan emek teorileri için daha da geçerlidir. Bu yazının hedefi bu ek-

¹ Bunun yakın tarihli istisnaları *İmparatorluk* için Thompson 2005, maddi olmayan emek konusunda ise Wright 2005'tir.

sikliği gidermektir.² Teorinin açıklanmasıyla başlayıp, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramını ve farazi hegemonyasını mercek altına yatıracak. Daha sonra teorinin ilişkilendirildiği, ileri kapitalist toplumlardaki ücretli işin tarifini ve maddi olmayan emeğin belirmesinin sonucu olduğu iddia edilen üç noktayı ele alacak. Hardt ve Negri'nin düşüncesinin bu boyutunun son derece hatalı olduğu ve maddi olmayan emeğin teorilerinde ona biçmek istedikleri rolü oynayamayacağı sonucuna varıyorum. Bu ünlü solcu düşünür ikilisinin teorik saraylarının çürük bir sosyo-ekonomik temele dayandığını göstermenin yanısıra, bu eleştiri günümüzün birçok yazarıyla birlikte Hardt ve Negri'nin de kullandığından farklı bir teori geliştirme yöntemi ihtiyacını hatırlatıyor bize.

Maddi Olmayan Emek ve Çokluk

Maddi olmayan emek kavramının kökleri özellikle *Futur Antérieur* dergisi (1990-1998) çevresinde konumlanan ve *postoperaismo* olarak da adlandırılan otonomcu Marksizm akımında yatar. Bu gruplaşma Negri, Paolo Virno ve *autonomia*'dan arta kalan diğer İtalyanlarla birlikte Jean-Marie Vincent (Trotskist gelenekten bir Fransız Marksisti) ve Amerikalı akademisyen Hardt'ı da kapsıyor.³ *İmparatorluk*'un okuyucuları yönlendirdiği⁴ maddi olmayan emek üzerine metninde Maurizio Lazzarato kavramı "metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek"⁵ olarak tanımlar. Burada maddi olmayan emek 1970'lerin başında aydın olma konumunun kitleselleşmesiyle ortaya çıkan "büyük dönüşüm"e bağlanmaktadır. "Post-Taylorist üretim" çağının "enformasyonun manipülasyonu"na dayalı post-endüstriyel ekonomisinde maddi olmayan emek "bağımsız olan ve hem kendi işini hem de ticari girişimlerle ilişkilerini kendisi düzenleyebilen bir toplumsal emek"le temellendirilmektedir.⁶ Bu emek biçimi "kapitalizmin yeni bir tarihsel aşamasının basit bir işlevi" olmakla kalmaz, radikal bir değişimin par-

2 Maddi olmayan emek kavramı aslen Hardt ve Negri'ye ait olmamakla ve de bir biçimde onu kullanan teorisyenler arasında ciddi farklılıklar bulunmakla birlikte, son dönem çalışmalarının uluslararası çapta ve birçok dilde yaygınlığı, bunları bu nosyonun yayılımı için en önemli kanal haline getirdi; dolayısıyla bu makale de onların son yayımlarında geçtiği haliyle maddi olmayan emek'e yönelecek.

3 *Futur Antérieur*'daki konular <http://multitudes.samizdat.net/rubrique.php3?id_rubrique=117> adresinden izlenebilir. *Futur Antérieur*'ün bazı fikirlerinin faydalı bir tartışması Dyer-Witthford 1999, ss. 221-33'te mevcuttur. *Futur Antérieur* ile Hardt and Negri'nin son dönem çalışmalarının mirasçısı olduğu (ama tek kaynakları değil) *operaismo* and *autonomia* akımları için, bkz. Wright 2002. *Postoperaismo*'nun genel hatları için bkz. Wright 2006. Bowring 2004 *İmparatorluk*'a içinden çıktığı gelenek çerçevesinde eğilmektedir.

4 Hardt ve Negri, 2001 s. 303 not 17.

5 Lazzarato 2005, s. 227. Lazzarato 2005 iki *Futur Antérieur* makalesinden, Lazzarato and Negri 1991 ve Lazzarato 1992'den materyaller içerir ama hiçbirinin adını anmaz.

6 Lazzarato 2005, s. 236, 238, 234

çasıdır da: “Kapitalist ve işçi arasındaki sözleşme ilişkisinin temel biçimini, artık ücretli emek ve (örgütlenme altında) doğrudan boyunduruk oluşturmamaktadır. Çok değişik şekillerde serbest çalışmaya dayalı bir iş, sürekli değişim içindeki bir piyasaya ve zaman ile mekân açısından değişebilir ağlar içine eklenen bir girişimci olan bir tür ‘entelektüel işçi’ hakim biçim olarak ortaya çıkmıştır”⁷ Lazzarato’nun bu fikirleri *Çokluk*’taki maddi olmayan emek kavramıyla özdeş olmamakla birlikte, ileride göreceğimiz gibi ikisi arasında süreklilik arz eden unsurlar şüphesiz mevcuttur. Hardt ve Negri’nin teorisini sunarken esas olarak *Çokluk*’a başvuracağım, *İmparatorluk*’a ise sadece yeni eserin ondan ayrıldığı veya onun *Çokluk*’u netleştirdiği noktalarda.

Çokluk’ta maddi olmayan emek “bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler veya duygusal ifade gibi maddi olmayan ürünler üreten” emek⁸ olarak tanımlanır. Hardt ve Negri iki cins maddi olmayan emek olduğunu belirtiyorlar, gerçi maddi olmayan emekle tanımlanan işlerin çoğu ikisini de içeriyor. Birisi “asıl olarak entelektüel ya da dilsel diyebileceğimiz, problem çözme, sembolik ve analitik görevler ve dilsel ifadeler gibi emek türlerini ifade eder”. Diğeri duygulanımsaldır, beden ve zihni içererek, “rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emektir”⁹ Ciddi bir duygulanımsal boyuta sahip işler, diyorlar, büyük oranda -fabrika işçilerinden farklı olarak doğru şekilde yabancılaşmış diye nitelenen- düşük ücretli, düşük statülü kadın işçilerce yapılır¹⁰ Bu ikili maddi olmayan emek tanımlaması, üç maddi olmayan emek şekli sayan (*Çokluk*’ta geçen ikisi ve de “enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgili olanı”) *İmparatorluk*’tan ilan edilmemiş bir sapmadır. Burada “imalat biz hizmet sayılır; dayanıklı malların üretimindeki maddi emek maddi olmayan emekle karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar... Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu üç tür emektir”¹¹ Yazarlar maddi olmayan emeğin maddi bir şey olduğunu açıkça belirtiyorlar; maddi olmayan şey, bu emeğin ürünleridir. Terimin muğlaklığını kabul ederek, üzerinde durdukları gerçekliği adlandırmak için “biyopolitik emek”i alternatif olarak öne sürüyorlar, ancak bununla birlikte biyopolitika kavramının da maddi olmayan emek terimini “daha çabuk anlaşılır ve ekonomik dönüşümün genel eğilimini daha iyi ifade eder”¹² kılacak başka karışıklıkları beraberinde getirdiğini görüyorlar. Ne var ki, Hardt ve Negri biyopolitik emeği “sadece maddi mallar üretmekle kalmayıp ilişkileri

7 Lazzarato 2005, s. 236-7

8 Hardt ve Negri, 2004 s.122 ayrıca bkz. Hardt ve Negri, 2001 s.303

9 Hardt ve Negri, 2004 s.122

10 Hardt ve Negri 2004, s.111 “yabancılaşma fabrika işçilerinin sömürülmesini anlama açısından baştan beri zayıf bir kavram olmuştur” derler.

11 Hardt ve Negri 2001, s. 305-06

12 Hardt ve Negri 2004, s. 123

ve de toplumsal yaşamın kendisini de üreten emek”¹³ olarak tanımladıklarında bir kavram sürçmesi oluşur. Bu tanımlama, kavramı maddi olduğu kadar maddi olmayan ürünleri de üreten emeği içerecek şekilde genişletir.¹⁴ Hardt ve Negri hem ördek temizleyen hem de duygulanımsal ve entelektüel ürünler üreten sağlık işçileri örneğini vererek maddi ve maddi olmayan emek biçimlerinin “neredeysse her zaman”¹⁵ iç içe geçtiğini belirtirken, maddi olmayan emeği, maddi ve maddi olmayan üretkenliğe sahip “nihayetinde bizzat sosyal hayatı” yaratan biyopolitik emek olarak tanımlamaları aslında maddi ve maddi olmayan emek arasındaki ayrımı silikleştirmekte. Bu herşeyi kapsayıcı nosyon maddi olmayan emeği maddi olmayan ürünler üreten emek olarak tanımlamalarıyla çelişir.

Hardt ve Negri dünyadaki işçilerin çoğunun maddi olmayan emek sarf ettiğini iddia etmiyor. Dünya çapında, tarım emeği hâlâ en geniş kategori ve sanayi işçileri dedikleri şeyin sayısı da mutlak olarak azalmadı. Maddi olmayan emeğin işyerindeki hiyerarşiyi veya işgücü piyasasında kutuplaşmayı azalttığı ya da herkesin iş deneyimini geliştirdiği söylenemez.¹⁶ Onların iddiası her dönemde diğerlerini kendi ana özelliklerini benimsemeye sevk eden “bir emekçi tipi”¹⁷ olduğu ve çağdaş “ekonomik postmodernleşme”¹⁸ veya “enformatikleşme”¹⁹ çağında maddi olmayan emeğin “nitel açıdan hegemonik olduğu ve diğer emek biçimlerine ve bizzat topluma bir eğilim dayattığı.” Bu diğerleri artık “enformasyonelleşmeli, akla dayanmalı, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmalı”²⁰. Hâlâ toplam üretimin küçük bir kısmını sınırlı bir coğrafyada gerçekleştirdiği halde 1800’lerin ortalarında hegemonik hale gelen, işe ve topluma damgasını vurmaya başlayan sanayi emeğinin hakimiyeti yerini maddi olmayan emeğine bırakmakta.²¹

Bu argümanı desteklemek için, “yemek servisi yapanlar, satış elemanları, bilgisayar mühendisleri, öğretmenler ve sağlık çalışanları” gibi örneklere başvuru-

13 Hardt ve Negri 2004, s. 123 (vurguyu biz ekledik).

14 Bu daha geniş tanımlama başka bir yerde de mevcuttur. (2004, s.110).

15 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

16 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

17 Hardt ve Negri 2004, s. 121 (kitabın çevirisinde “bir emek figürü” denmektedir. Biz böyle çevirmeyi tercih ettik.)

18 Hardt ve Negri 2004, s. 128

19 Hardt ve Negri 2001, s. 294 *İmparatorluk* ortaçağdan bu yana ekonomik tarihin üç paradigmadan geçtiği yolundaki geleneksel görüşü tekrarlar: tarım ve hammadde çıkarımı (birinci sektör), sanayi (ikinci sektör) ve hizmet (üçüncü sektör). Modernleşme birinciden ikinciye, postmodernleşme veya enformatikleşme ikinciden üçüncüye geçiştir. (ss. 293-294) Hem *İmparatorluk* hem de *Çokluk* her biri ürünlerinin niteliği ile tanımlanan tarım emeği, sanayi emeği ve maddi emek olmayan etrafında şekillenen bir iktisadi tarihsel sosyoloji modeline göre örgütlenmiştir. Bu model 18. yy’daki liberal materyalist avcı, kırdı yerleşik, tarımla uğraşan ve ticaretle uğraşan toplumlar şemasına (Comminel 1987, ss. 64-74) farklı üretim ilişkilerine dayalı Marksist üretim tarzı teorisine (örn. Banaji, 1977) olduğundan daha yakındır.

20 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

21 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

arak, maddi olmayan emeğin “hakim ülkelerde” “hızla büyüyen mesleklerin”²² merkezinde yer aldığını yazıyorlar. Maddi olmayan emeğin hegemonyası diğer emek türlerinin onun özelliklerini benimsemesinden de bellidir: Bilgisayarın yaygınlaşmasının yanısıra, giderek daha fazla iş “iletişim mekanizmaları, enformasyon, bilgiler ve duygulanım”²³ tarafından değişime uğratılmaktadır. Maddi olmayan emeğin artan önemi “maddi olmayan mülkiyet biçimleri” büyümesini desteklerken, ayırt edici biçimi olan dağınık network de artık “beyinsel fonksiyonlardan terörist örgütlere kadar herşeyi anlamak için bir yöntem.”²⁴ Post-fordist üretimde, sanayi emeğinin örgütlenmesinin temeli olan montaj hattının düz bir çizgiye benzeyen biçimi, yerini dağınık network biçimine terk ediyor.²⁵ En sonunda maddi olmayan emeğin eğilimi “üretimin biyopolitik hale gelişiyle” ortaya seriliyor.²⁶

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının çok önemli sonuçları vardır. Birisi, zamanın iş ve iş dışı veya boş zaman diye ayrılmasının sona ermesidir. Bu bölünme fabrika çağında çok netti ama maddi olmayan emeğin hegemonyası altında “bir fikir ya da imaj insanın aklına sadece ofiste değil duşta ya da rüyada da gelebilir.”²⁷ Bu değişimi kavrayabilmek için, Hardt ve Negri bize, iş/boş zaman ayrımının geleneksel olarak tam zamanlı ücretsiz ev işlerinde çalışan kadınları ve tarım işçilerinin icabında tüm gün çalıştığını hatırlamamızı öğütüyorlar. Ayrıca bedava yiyecek ve egzersiz imkânı sunarak, çalışanlarını mümkün olduğunca çok ofiste tutmaya çalışan Microsoft gibi şirketleri ve düşük ücretli güvencesiz işlerde istihdam edilen işçilerin birden fazla işte çalışma durumunu örnek gösteriyorlar.²⁸ Vardıkları sonuç şu: “emek piyasasının her iki kutbunda da yeni paradigma iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın altını oyuyor.”²⁹

Maddi olmayan emeğin hegemonyası birbirleriyle ilgisiz insan grupları arasında yüksek derecede ortaklaşma yaratma etkisine sahiptir. *Çokluk*'ta Hardt ve Negri post-fordizmin ya da ekonomik postmodernleşmenin dünyadaki emek süreçlerini homojenleştirmedeğini, özdeş hale getirmedeğini vurgular. Daha ziyade, çeşitli organizasyon biçimleri ve çalışma deneyimleri “farklı bir soyutlama düzeyinde emek biçimlerinin, genel üretim ve mübadele ilişkilerinin ‘ortaklaş-

22 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

23 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

24 Hardt ve Negri 2004, s. 129. Merkezi olmayan ve hem içerden hem dışardan sınırları aşındıran dağınık network biçiminin ortaya çıkışı *Çokluk*'un savaşın evrimini (ss. 72-80) ve küresel adalet hareketinin ya da hareketlerin hareketinin doğasını ve çokluğu (ss. 100-104, 235) tartışırken kullandığı gözde bir temadır.

25 Hardt ve Negri 2004, s. 127.

26 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

27 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

28 Hardt ve Negri 2004, s. 126, 161.

29 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

ması'yla içiçe geçmesi" söz konusudur.³⁰ Bu aslında daha önce *İmparatorluk*'ta bilgisayarlaşmaya kilit bir rol atfederek dile getirdikleri "üretimin enformatikleşmesi ve maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının bir sonucu(nun) da emek süreçlerinde gerçek bir homojenleşmenin kendini göstermesi"³¹ olduğu iddiasının gizliden inkârıdır. *Çokluk*'ta belirtilen ortaklaşmanın bir kısmı, maddi olmayan emeğin ürettiklerinin ortak doğasından ve bizzat o emeğin "performativite, iletişim ve işbirliği" niteliğinden türeyen yeni bir gelişmedir. Maddi malların üretiminin aksine maddi olmayan emeğin ürünleri "birçok bakımdan doğrudan doğruya toplumsal ve ortak"tır.³² Ortaklaşmanın bir kısmı ise yeni değildir ama ortaklık yönü yeni görülmektedir, mesela çiftçiliğin her zaman bir parçası olmuş olan bilim ve bilgi gibi.³³ Hardt ve Negri'ye göre maddi olmayan emek dilin performans özelliklerine sahiptir, kök salmıştır, ortak üretilir ve ortak icra edilir³⁴ ve "emeğin içindeki nitel bölünmeleri azaltan bir işlev gören bu ortaklaşma çokluğun biyopolitik koşuludur."³⁵ İleride göreceğimiz gibi, bunun ciddi siyasi sonuçları vardır.

Maddi olmayan emek yeni bir ortaklaşma yaratmakla kalmaz. Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolünden de çıktığını iddia ediyorlar. Marx'ın zamanında sermaye işçileri fabrikalarda bir araya getirmekle işbirliği sağlıyordu. Ama maddi olmayan emek için olarak toplumsaldır. Doğrudan iletişim ve işbirliği yaratır. Bu görüş *İmparatorluk*'ta daha da açıkça ortaya konmuştur: "Maddi olmayan emeğin ortak oluşu daha önceki emek biçimlerinde olduğu gibi dışardan dayatılmış ve örgütlenmiş birşey değildir; *ortaklık bizatihi emek faaliyetine tam anlamıyla içkindir.*"³⁶ İşbirliği ve iletişim nitelikleri "emeğe içsel, dolayısıyla sermayeye dışsal"dır.³⁷ Bu yüzden, maddi olmayan emek büyük bir özyönetim potansiyeli taşımaktadır.³⁸ Aslında, onun sermaye dışında toplumsal işbirliği kurabilmesi "görünen o ki, bir tür kendiliğinden ve çekirdek komünizm imkânı sağlıyor."³⁹

Daha önce gördüğümüz gibi Hardt ve Negri maddi olmayan emeği biyopolitik bir şey olarak algırlarlar.⁴⁰ Yaşama iş arasındaki ayrılığı ortadan kaldırır ve "yaşamın araçlarını değil bizzat toplumsal yaşamın kendisini" üretir. Toplumsal

30 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

31 Hardt ve Negri 2001, s. 304.

32 Hardt ve Negri 2004, s. 218, 128.

33 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

34 Hardt ve Negri 2004, s. 220.

35 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

36 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

37 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

38 Hardt ve Negri 2004, s. 351.

39 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

40 Yazarların *İmparatorluk*'ta açıkladığı gibi bu nosyon Foucault'nun ve özellikle Deleuze ve Guattari'nin yanı sıra *Futur Antérieur* ile ilişkili İtalyan düşünürlerin post-yapısalcı fikirlerinden esinlenmiştir. (2001, s. 46-56)

yaşamın tamamı üretken hale gelir: “Nihayet İmparatorluk’ta savaş, siyaset, ekonomi ve kültür... bütün toplumsal yaşamı üretme biçimi, dolayısıyla bir biyoiktidar biçimi şeklini alır.” “günümüzde fabrikanın hem içinde hem dışında gerçekleşen toplumsal üretim, ücret ilişkisinin de hem içinde hem dışında gerçekleşiyor.”⁴¹ Maddi olmayan emek toplumsal üretimi belirlediği için işsiz yoksullar bile biyopolitik üretime katılırlar.⁴² İmparatorluğun dünyadaki tüm nüfusun biyopolitik üretimine ihtiyacı vardır, “hiçbir grup ‘vazgeçilebilir’ değildir.”⁴³ Biyopolitik üretim tabii ki belli bir başı ve sonu olan işgünüyle sınırlandırılmaz. Yani ölçülemez ve sermayenin asla el koyamayacağı kadar değer üretir.⁴⁴ Burada maddi olmayan emeğin sermaye açısından yıkıcı nitelik taşıyan başka bir yönü yatıyor. Toplumsal hayat üretken bir makinedir, ama toplum otonomcu Marksizm’deki sosyal fabrika değildir.⁴⁵ Bunun sebebi, “toplumun sermaye altında gerçek boyunduruğun”un⁴⁶ gerçekleşmesine rağmen sermayenin biyopolitik üretkenliği değer üretimine kanalize etmeyi ne kadar denese de tamamen becerememesidir.

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışıyla birlikte, diyor yazarlar, emek ve değeri tekrardan kavramlaştırma ihtiyacı doğdu. Bu ikisi arasındaki ilişki, iddialarına göre Marx’ın zamanından bu yana değişmiştir. Marx toplumsal emeği kapitalizmde “tüm zenginliğin kaynağı” soyut emeği yani, “genel emeği, özgül biçiminden sıyrılmış emeği” ise “genel olarak değer kaynağı” olarak görüyordu.⁴⁷ Ancak değeri emek zamanı biriminden hesaplayan kapitalizmin değer yasası, iş ve iş dışı zaman arasındaki ayrım kaybolmaya yüz tuttuğundan, artık geçersizdir. “Ancak bu yasa günümüzde Smith, Ricardo ve Marx’ın kavradığı biçimiyle geçerliliğini yitirmiştir”, her ne kadar emek hâlâ “kapitalist üretimde değer temel kaynağı ise de.” Maddi olmayan emek bilgi, iletişim kapasitesi ve sosyal ilişkiler üretir ve bunlar “pozitif dışsallık” kategorisine girer. “Hepimizin ortak paydası olan bu tür dışsallıklar giderek ekonomik üretimin bütününe belirler hale gelmektedir.” Pozitif dışsallıklar onları kontrol etmek isteyen ama asla tamamen başaramayan sermayenin erişimi dışında kalır. Maddi olmayan emek hâlâ sermaye tarafından sömürülmektedir, ama emekle değer arasındaki ilişkiyle birlikte sömürünün doğası da değişmiştir. Bundan böyle değer ve artı-değer, emek zamanı gibi zamana bağlı birimler temelinde kavramlaştırılmaz. Sömürü “üretilen ortak değer bir kısmına ya da tamamına el koyulması” olmuştur.⁴⁸

41 Hardt ve Negri 2004, s. 162, 349, 151.

42 Hardt ve Negri 2004, s. 146-47.

43 Hardt ve Negri 2004, s. 350.

44 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

45 Thoburn (2001, s. 87) da buna işaret eder. Toplumsal fabrika kavramı için bkz. Dyer- Witheford 1999, ss. 67-8 and Wright 2002, s. 37-8.

46 Hardt ve Negri 2001, s. 370. Ayrıca bkz. ss. 284-86

47 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

48 Hardt ve Negri 2004, s. 161, 163, 164, 166.

Burada da çok önemlidir, ama Hardt ve Negri'nin *Çokluk*'taki projesinde maddi olmayan emeğin yeri, politik iktisatın eleştirisinin yeniden kavramlaştırılmasına yol açmanın çok ötesine geçer. Maddi olmayan emek çokluk adını verdikleri yeni küresel sınıf oluşumuna temel oluşturur. "Sınıf(ın) ortak mücadele eden bir kolektiviteden başka birşey olamayacağını" ve sınıf oluşumunun sadece üretim ilişkileri temelinde değil herhangi bir toplumsal ekseninde gerçekleşebileceğini iddia ederler. Kalabalıklar ve kitleler gibi diğer halk topluluklarından farklı olarak, çokluk yukarıdan önderlik bekleyen edilgen bir toplam değildir; "indirgenemez bir çoğulluktur" "ortak hareket eden tekilikler(dir)". "Sermayenin idaresinde çalışan, dolayısıyla sermayenin idaresini reddeden sınıf olma potansiyelini taşıyan herkes(tir)." ⁴⁹ Bu bugün gerçekten varolan bir sınıf değil, temeli ortak varoluş koşullarında yatan gerçek bir ihtimaldir. Bu koşulları yaratan da maddi olmayan emektir. Maddi olmayan emek dünya çapında tekiliklerle bir arada bulunan "ortaklaşma"ları destekler ve çokluğu mümkün kılar: "çokluğun inşasının başlıca koşulu emeğin ortaklaşmasıdır." ⁵⁰ Ücretli-ücretsiz, kırdakentte biyopolitik olarak üretken tüm insanlar çokluğa temel oluşturur.

Bu durumun siyasi anlamı çok büyüktür, zira çokluk "demokrasiyi yani herkesin herkes tarafından yönetimini gerçekleştirebilecek yegâne toplumsal öznedir." ⁵¹ Dağınık networkler şeklinde örgütlenir. Bunlar günümüzün egemen iktidar biçimi olan İmparatorluk'la uğraşmakta önceki direniş tarzlarına göre daha etkilidirler. Bu networkler aynı zamanda hegemonik üretim tipi olan maddi olmayan emeğe uygun düşerler ve halk ordusu, gerilla kuvvetleri gibi eski örgütlenme biçimlerine göre daha demokratik ve merkezsizdirler. Network biçimi ilkin 19-80'lerde Güney Afrika'nın apartheid karşıtı mücadelesinde ve ilk Filistin intifadasında ortaya çıktı ama her ikisinde de direniş networkleri daha merkezi ve hiyerarşik örgütlenme biçimleriyle aralarına mesafe koymadılar. Meksika'daki Zapatistalar network biçimine doğru geçişin daha gelişkin bir örneğini sergiler. Son zamanlarda özellikle ABD'deki feminist, eşcinsel ve ırkçılık karşıtı örgütlenmeler ile anarşizmin canlanması network nitelikleri göstermektedir. 1999 Seattle protestolarıyla başlayan küresel adalet yanlısı ve savaş karşıtı hareketler çok açık biçimde dağınık networkler şeklindedir. ⁵² Bunu söyledikten sonra Hardt ve Negri "direniş biçimlerinin doğal bir evrim uyarınca ya da önceden belirli bir doğrusal hat boyunca mutlak demokrasiye doğru ilerlediğini" öne sürdükleri suçlamasını alelacele reddediyorlar. ⁵³ Diyorlar ki, maddi olmayan emeğin, çokluğa zemin

49 Hardt ve Negri 2004, s. 118, 119, 120. Hardt ve Negri çokluğun, en geniş anlamıyla bile ücretli olmayanları dışta bıraktığından dolayı dışlayıcı bir kavram olduğunu iddia ettikleri işçi sınıfı ile karşıtlığını vurgularlar. (ss. 120-21).

50 Hardt ve Negri 2004, s. 145.

51 Hardt ve Negri 2004, s. 114.

52 Hardt ve Negri 2004, s. 85-109.

53 Hardt ve Negri 2004, s. 109.

Devrimci Marksizm

oluşturan yayılışıyla destek bulan, çokluğun olanaklı hale gelmesinin koşullarını doğuran, çelişkilerle yüklü halk mücadeleleri ve toplumsal değişim süreçleri hiç teleoloji içermez.

Bu gösterir ki, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, teorik ve siyasi projelerinde merkezi bir yer teşkil etmektedir. Maddi olmayan emeğin, iş zamanı ve iş dışı zaman arasındaki ayrımı yok ettiği, yeni bir ortaklaşma yarattığı, çalışan insanlar arasındaki nitel ayrımları kaldırdığı, sermayenin erişimi dışında bir hayat ürettiği ve tekilliklerden gerçek demokrasiye ulaşabilecek bir birlik yaratmayı mümkün kıldığı söyleniyor. Eğer Hardt ve Negri'yi izleyecek olursak, maddi olmayan emek dünya-tarihsel bir önem arz etmektedir. Ama onları izlemeli miyiz?

Maddi Olmayan Emek Kavramı

Kavramın kendisiyle başlayacağım. Daha önce de gösterdiğim gibi, *Çokluk*'ta, maddi olmayan emeğin (biri maddi olmayan ürünlerle sınırlı, diğeri hem maddi hem maddi olmayan ürünleri olan geniş bir biyopolitik emek kavramı olmak üzere) iki farklı -aşlında çelişkili- anlamı arasında kavramsal bir dil sürçmesi vardır. Önce, maddi olmayan emeğin ikinci anlamını, biyopolitik emeği ele alalım. Bu, Hardt ve Negri'ye sıcak bakan bazı yorumcular tarafından methedilmiştir. Örneğin Jason Read "belki de en ilginç" diye yazıyor, Hardt ve Negri'nin eserinin "eleştirel gücünden esin alarak 'üretim dönüş'ü yeniden canlandırıp genişletirken aynı zamanda üretimi dar bir ekonomik anlamın ötesine doğru genişletmesi." Read'in vurguladığı gibi, Hardt ve Negri biyopolitik üretim kavramlarını kapitalizmde tarihsel bir kaymayla ve ontolojik bir kaymayla, "üretimin sadece şeylerin üretimi değil ilişkilerin ve öznelerin üretimi, dünyanın kuruluşu olarak yeniden değerlendirilmesiyle" ilişkilendiriyor.⁵⁴

Çokluk'ta, Hardt ve Negri, biyopolitik emeğe yol açan tarihsel kaymanın içerdığı sosyal süreçleri açıklamıyor. Ama *İmparatorluk*'ta bir tür açıklama sunuyorlar. Bu, biyopolitik emeğin ortaya çıkışını, 1960'ların ABD'sinde mücadeleleriyle, hakim üretim düzenini ve "öznellik üretim rejimini" yıkıp yeni bir "otonom üretim" düzeni yaratan toplumsal hareketler içinde maddi olmayan üretimin serpilip gelişme sürecine yerleştirir.⁵⁵ Sermayenin, her zaman proletaryanın gücüne ve öznelliğine tepki verdiği ve "*sermayenin gelecekte benimsemek zorunda kalacağı toplumsal ve üretici biçimleri (işçi sınıfının) bulduğu*"⁵⁶ yönündeki otonomcu ısrara uygun olarak bu düzen nihayetinde egemen olmuştur. Hardt ve

54 Read 2001, s. 25, 25-6. Read'in görüşleri *İmparatorluk* hakkında yazılmış düşüncelerdir, ama Hardt ve Negri'ni son eseri için geçerlidir bunlar.

55 Hardt ve Negri 2004, s. 288-89.

56 Hardt ve Negri 2004, s. 282.

Negri sermayenin, 1960'ların ortalarından 1970'lerin ortalarına uzanan isyankâr dönemin ürettiği kültürel fenomenleri kendine mal etmesine önem vermekte hak-sız değiller.⁵⁷ Ama bu, karşı kültür alanından kaynaklanan maddi olmayan emeğin nasıl olup da genelleşmiş bir hegemonyaya kavuştuğunu açıklamadıkları gerçeğine gölge düşürmemeli. Bunun yerine onlar, başkaldırı eylemlerinin kendisinin önüne koyduğu engellere reaksiyon olarak sermayenin her zaman bu eylemlerin yaratıcı boyutlarına kendi amaçları için el koymaya yöneldiği yönündeki teorik iddiaya dayanıyorlar. Bu, zaten otonomcu olan okuyucuları tatmin edebilir ama diğerlerine ikna edici gelmeyecektir.

Biyopolitik emek ve üretim kavramı, neoklasik iktisada giriş kitaplarının çok sevdiği örneği kullanacak olursak, şeylerin üretimine dayanan "dar iktisadi" kavrayışlardan çok farklı ve geniş soysal boyutlarından ötürü bazı okuyuculara çekici gelebilir. Ama Hardt ve Negri'nin biyopolitik kavramı sadece genişlemeye açık olmakla kalmıyor. Diğer yandan, "bizzat sosyal yaşam" kapsamında kalan her şeyin üretiminde rol alan farklı üretim biçimleri arasında ayırım yapmakta da yetersiz kalıyor. Yüksek bir soyutlama düzeyinde, emeğin mal, hizmet, sosyal ilişkiler ve insani öznellikler ürettiğinden bahsetmek mümkündür. Ancak, insani öznel olarak verili toplumsal ve maddi koşullar ve belirli tarihsel momentlerde doğayla ve birbirimizle ilişkilerimiz aracılığıyla kendimizi üretmemizi, insanların, diyelim mikro işlemci üretmesinden ayırt etmek şarttır. İşin içinde çok farklı tipte üretim süreçleri ve ürünler vardır. Hepsinin kalbinde emek yatar, *ama farklı soyutlama düzeylerinde ve farklı toplumsal biçimlerde*. Biyopolitik olarak üretken maddi olmayan emek kavramı her şeyi kapsar ve böyle ayrımlar yapmamıza izin vermez. Bu maddi olmayan emek kavramlaştırması, arzu/yaşam'ın "kendisini vücutlar, devletler ve toplumların organik birliğinin karşısına koyduğu" bir "maddi dirimselcilik'i benimseyen" Deleuze ve Guattari'den çok etkilenmiştir.⁵⁸ Bu post-yapısalcılık çeşidi kendini anarşik direnişin coşkulu biçimde yüceltilmesine adanmıştır; bırakın stratejik kurtuluş düşüncesini, kapitalist toplumlarda emeğin sosyal biçimlerini analiz etmek için bile pek işe yaramaz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, emeğin mal ve hizmetlerin yanı sıra toplumsal ilişkileri ve insani özneli de ürettiği fikri ne yenidir ne de Deleuze, Guattari, Hardt ve Negri tarzı post-yapısalcılığın özel katkısıdır. Marx'ın üretim ve emek kavramları birçok Marksist ve Marksist olmayan düşünürün dar nosyonlarından çok uzaktır: insanların "tarihi vardır, çünkü yaşamlarını üretmek zorundadırlar."⁵⁹ Terry Eagleton şöyle diyor: "Marx üretime fazla önem atfetmiş olabilir, ama kesinlikle terimi iktisadi anlamıyla sınırlamamıştır... Ona göre 'üretim' zengin genişlikte, 'kendini gerçekleştirmeye' eşdeğer bir kavramdır; ve bu anlamda bir

57 ABD bağlamında bu konu için bkz. Frank ve Weiland 1997.

58 Callinicos 1990, s. 84. Deleuze ve Guattari'nin Hardt ve Negri üzerindeki etkisi için bkz. Callinicos 2006, s. 140-8.

59 Geras 2002, s. 71'de alıntılanmış.

şeftalinin tadını çıkarmak ya da yaylı çalgılar dörtlüsünün keyfini sürmek de baraj inşa etmek veya elbise askısı imal etmek kadar kendimizi gerçekleştirmemizin veçheleridir.”⁶⁰ Raymond Williams’ın ortaya koyduğu gibi “Marx’ın temel önermesi” şu şekildedir: “insana özgü tarihsel süreçte biz kendimizi ve top umumuzu üretiriz ve hem tarz hem de alan olarak kendisi de değişken olan ‘maddi üretim’ bu değişen ve gelişebilen biçimlerde oluşur.”⁶¹ Bu gösterir ki, Hardt ve Negri’nin dirimselci ve biyopolitik maddi olmayan emek kavramını benimsemeden de -her zaman belirli bir toplumsal biçim almak üzere- emeğin nasıl (toplumsal) dünyayı kurduğunu takdir etmek ve daha önemlisi araştırmak bütünüyle mümkündür.

Hardt ve Negri maddi olmayan emek terimini bir de maddi olmayan ürünler üreten emek anlamında kullanmaktadır. Çağdaş kapitalist toplumda böyle bir emeğin ve böyle ürünlerin var olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Asıl şaşırtıcı olan Hardt ve Negri’nin -çok uzaklaşmış olsalar da hâlâ bazı bakımlardan *operaismo*’dan etkilenen teorisyenler- maddi olmayan emeği, emek süreci, toplumsal ilişkiler ve sınıf karşıtlıkları yerine *ürünleri* ile tanımlamasıdır. Otonomcu Marksizmin alamet-i farikası, sınıfı, sınıf bileşimi yani “değişken ve değişmez sermayenin belli bir örgütlenmesine denk düşen işbölümü çerçevesinde var olan sınıf iktidarı yapısının unsurlarına ayrıştırılmış bir tablosu” açısından teorize etmesidir.⁶² Bu tarz analizlerin izi Hardt ve Negri’nin çokluğun temelini tanımlama çabalarında da görülür. Ama ne ilk biçimi altında kitle üretimi çerçevesinde emek sürecinin kontrolünden mahrum bırakılmış vasıfsız emekçiler olarak tasarlanmış olan *operaismo*’nun kitlesel işçisi⁶³ ne de “değerlenme sürecinin kavisi boyunca oluşmuş ve soyut emek sıfatıyla özne olan tüm proletarya ” olan *autonomia*’nın sosyalleşmiş işçisi⁶⁴ Hardt ve Negri’nin (bu tanımda) maddi olmayan emeği çokluğa bağladığı gibi emeklerinin ürünleriyle tanımlanmamıştır. İtalyan otonomcu Marksizminin kitlesel işçiyi kalıplaşmış bir işçi tipi olarak teorize etmesinde sorunlar vardı. Yine de analizleri, zamanının işçi sınıfı oluşumunu anlama girişimlerinde Hardt ve Negri’nin çokluk üzerine yazdıklarına göre çok daha ayağı yere basar nitelikteydi.⁶⁵ Dahası, *Çokluk*’un belli bir tip emeğe, emek sürecinin karakteristik özellikleri veya işçi sınıfı oluşumu içindeki yeri açısından değil, ürünlerine binaen ayırt edici nitelikler atfetmesi, fetişleştirici bir yönetsel hata gibi gözükmektedir.

Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğin niteliklerini tasviri de aynı derecede ciddi bir sorundur. Entelektüel/dilsel ve duygulanımsal niteliklerinin, eme-

60 Eagleton 1999, s. 26.

61 Williams 1990, s. 75.

62 Cleaver 1992, s. 113. Otonomcu Marksizm ve sınıf teorisi için bkz. Camfield 2004

63 Wright 2002, s. 107-10.

64 Wright 2002, s. 164.

65 Kitlesel işçinin analizindeki değişim için bkz. Wright 2002, s. 137-38; ayrıca bkz. s. 176-96 Negri’nin erken dönem sosyalleşmiş işçi analizlerinin yoldaşlarınca eleştirilmesi hakkında bkz. s.170-2.

ğin geri kalan unsurlarına ve topluma damgasını vurduğunu ve bir ortaklaşmayı doğurduğunu söylediklerini unutmayın. Fakat Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, garsonların ve pazarlamacıların yaptığı işin de bilgisayar mühendisleri ve öğretmenler kadar insanı “enformasyonelleşmeye, akla dayalı olmaya, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmaya”⁶⁶ ittiğini söylemek mübalağa etmek olur. İleri kapitalist toplumlarda ücretli işyerlerinde bilgisayarların yoğun kullanıldığı tartışılmaz, ama böyle teknolojilerin kullanıldığı işyerlerindeki istihdam kendiliğinden orada çalışan herkesin Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğinin bir parçası olduğunu iddia etmeye temel oluşturamaz. İşyerlerinde bilgisayar teknolojisi kullanılması meselesine aşağıda tekrar döneceğim. Şimdilik, Hardt ve Negri'nin tezgâhtar ve bilgisayar mühendisi kadar farklı somut emek türlerinin entelektüel/dilsel ve duygulanımsal olarak zengin bir maddi olmayan emeğin parçası olduğunu nasıl iddia edebildiklerini sormamız gerekir.

Kavramın gelişimine bakmak bize bir cevap verir. Nick Dyer-Witheford, maddi olmayan emek hakkında *Futur Antérieur* dergisi çevresinde geliştirilen ve Marx'ın *Grundrisse*'deki genel entelekt kavramının bir yorumundan etkilenmiş fikirlerin çoğu ileri kapitalist ülkelerdeki beyaz erkeklerden oluşan yüksek vasıflı bilgi işçilerine zımnen ayrıcalıklı bir yer verdiğini ileri sürer.⁶⁷ Bu, George Caffentzis'in Negri'ye yönelik eleştiri hatlarından biriydi.⁶⁸ *İmparatorluk*'ta Hardt ve Negri *Futur Antérieur* kavramlaştırmasıyla aralarındaki mesafeyi belirtir – “kuşkusuz ileri bir adımdır ama kavramsal çerçevesi aşırı sade, neredeyse melekler kadar saftır.” “Yeni kavrayışları biyo-iktidarın yeni teorik çerçevesini, üretici dinamiklerini ancak çok kaba hatlarıyla gösterir”⁶⁹ ve maddi olmayan emeği duygulanımsal ve de entelektüel/dilsel emeği içerecek şekilde genişletir. Sonuç olarak, “maddi olmayan emek’in 0.2 sürümü böylelikle teknolojik avantgarçılık, kartezyen ikilikçilik ve erkek yanlılık suçlamalarını savuşturur; artık, hem seks işçileri hem de yazılım geliştiriciler (kavrama) dahil edilebilir.” Ancak, duygulanımsal olduğu kadar entelektüel/dilsel emeğin de maddi olmayan emek kategorisine dahil edilmesine rağmen entelektüel/dilsel olan ayrıcalıklıdır; maddi olmayan emeğin “tanımlayıcı özellikleri ‘cyborg’ işçinin vasıfları olmaya devam eder.”⁷⁰ Maddi olmayan emeğin *Çokluk*'taki en son halinde de (sürüm 0.3) bu durum değişmez.

Kendisine tartışmalı şekilde atfedilen genel özellikleri taşımanın yanı sıra Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisinin bizzat kendisi sorunludur. İleride göreceğimiz gibi kavramı revize ederek korumaya çalışan Dyer-Witheford, yerinde bir uyarı yapar: “multimedya tasarımcılarını, ilkokul öğretmenlerini... ve

66 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

67 Dyer-Witheford 2001, s. 71.

68 Caffentzis 1998.

69 Hardt ve Negri 2001, s. 55.

70 Dyer-Witheford 2001, s. 72.

striptizcileri... aynı çatı altına toplayan analiz değerli ortaklaşmalar sergileyebilir, ama aynı zamanda, karşı iktidarın örgütlenmesinde en zorlu engelleri temsil eden derin farklılıkların, fay hatlarının, uçurumların üzerini örtebilir.”⁷¹ *Çokluk*’taki maddi olmayan emek anlayışının güvenilir ve tutarlı bir teorik kavram olabilmesi için, Hardt ve Negri’nin bizi maddi olmayan emeğin örneği olduklarına inandırmaya çalıştıkları o devasa somut emekler silsilesinde gerçekten anlamlı derecede nitel ortaklaşmalar olduğunu ikna edici biçimde göstermeleri gerekirdi. Bunun yerine, ürünleri maddi olmayan tüm emeklerin, özünde ister entelektüel/dilsel ister duygulanımsal olsun, maddi olmayan emek kategorisinin parçası olduğunu iddia etmekle yetiniyorlar. Bu hiç ikna edici değil.

Maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolü dışına çıktığı iddiası da daha inandırıcı değil. Nicholas Thoburn’ün belirttiği gibi maddi olmayan emek daha fazla otonomiye doğru ilerliyormuş gibi görülüyor.⁷² Hardt ve Negri’nin iddiası sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunun gitgide gerilediği ve bunun da sermayeyi bağımsız üretimi parazitçe sömürür hale soktuğu saviyla aynı kapıya çıkar; bunu, sermayenin toplumun bütünü üzerinde boyunduruk kurmuş olduğu yolundaki savlarıyla uzlaştırmaya kalkışmazlar. Bu çelişkiyi göğüsleyememelerinin bir nedeni “kapitalizmde emeğin içinde var olduğu biçimleri dikkate almamalarıdır.”⁷³ Hardt ve Negri maddi olmayan emeği sermayenin içinde ve ona karşı değil, giderek dışında ve ona karşı görürler. Ne var ki, emek süreçleri üzerine çalışmalar Hardt ve Negri’nin görüşüne hiç puan kazandırmıyor. Örneğin, Peter Meiksins’in işverenlerin kontrol kaygılarının onları bilgi teknolojisinin kullanımını kısıtlamaya sevkettiği, bunun da Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğe, doğası gereği içsel, sermayeye dışsal olduğuna ve giderek kuvveden fiile geçtiğine inandıkları iletişim ve işbirliği potansiyelini törpülediği yönündeki argümanı, pozisyonlarını zayıflatır.⁷⁴ Yazılım geliştiricilerin emek süreci hakkındaki çalışmalar hakeza.⁷⁵ Maddi olmayan emekçilerin bir kesiminin -statü olarak freelance veya bağımsız üstlenici konumunda oldukları durumda, fikir, müzik, bilgisayar programı vb. şeyler üreten, Ursula Huws’un “yaratıcı” veya “yenilik kaynağı” işçiler dediği kişiler- belli koşullar altında sermaye için sorun yaratacağı doğrudur. Bu tür işçilerin maddi olmayan ürünlerini kontrol etme girişimleri, sermayenin mülkiyet iddialarını empoze etme çabalarıyla çatışır.⁷⁶ Ama bu durumun kabulü Hardt ve Negri’nin (yaptıkları geniş tanımlama ile) maddi olmayan emeğin sermayenin elinden kaçtığı yönündeki abartılı iddialarını haklı

71 Dyer-Witthford 2001, s. 73.

72 Thoburn 2001, s. 86.

73 Bonefeld 1993, s. 26.

74 Meiksins 1998.

75 Bkz. Beirne, Ramsay and Panteli 1998; Barrett 2004; ayrıca Dyer-Witthford and Sharman 2005.

76 Huws 2003, s. 140-2.

kılmaz.

Maddi olmayan emeğe Hardt ve Negri'nin verdiği iki anlamla da ilgili olarak saptanan sorunlar ışığında, kavramın son derece hatalı olduğuna ve tamamen terk edilmesi gerektiğine inanıyorum. Terimin kendisi kafa karıştırıcıdır, zira kullanılan kelimeler bahsedilen emeğin maddi varlıktan yoksun olduğu izlenimini uyandırır. Dyer-Witthford büyük bir revizyonla kavramı kurtarmaya çalışmıştır. Haklı olarak diyor ki, “paradigmasını oluştururken diyelim kreş işçileri, hemşireler ve dansçılarla *başlayan*, bunları işin içine sonradan katmayan bir analiz” pekâlâ Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, esasen entelektüel/dilsel olan emeğin özelliklerini diğer emek türlerine atfetmekle sonuçlanmak zorunda değildir. *İmparatorluk* hakkındaki denemesinde, bunu göz önüne alarak, kavrama yönelik Hardt ve Negri'nin en son kullanımına uzak düşmeyen dostane bir düzeltme önerir: maddi olmayan emek kategorisini çok fazla genişletmeye çalışmaktan vazgeçin ve bunun yerine “yeryüzündeki emekçi çeşitliliği”nin maddi, yoksullaştırılmış ve maddi olmayan işçilerden oluştuğunu ve “sanayi sonrası işgücünün bütününde ... potansiyel olarak” her üçüne dönük eğilimler olduğunu düşünün.⁷⁷ Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramına kıyasla ciddi bir ilerleme olmakla birlikte, benim görüşüme göre bu yaklaşım da onun kusurlarından ikisini taşımaktadır: farklı bir emek biçimi kavramlaştırmak için emeğin ürünlerini kullanması ve *operaismo*'dan miras kalıplaşmış işçi veya emek biçimi kavramlaştırması. Bu yüzden, Dyer-Witthford'un kurtarma çabasının başarısız olduğu ve yeni bir çabaya girişmenin anlamı olmadığı sonucuna varıyorum. Ama konu burada kapanmaz. Maddi olmayan emek kavramının kendisi ölümcül şekilde kusurluysa *Çokluk*'ta onunla bağlantılı olarak sunulan çağdaş kapitalizm tasvirine ne demeli?

Maddi Olmayan Emeğin Hegemonyası

Hardt ve Negri'ye göre 20 yüzyılın sonlarında, sanayi emeğinin 19. yüzyılın ortasına kadar uzanan hegemonyası yerini maddi olmayan emeğine bırakmıştır.⁷⁸ Bu durum onların doğrudan göğüslemedikleri iki kavramsal soru doğurur: bir emekçi tipolojisinin hegemonik olması ne anlama gelir ve bu nitel hakimiyeti süren emek hangisidir?

İmparatorluk hakkında yorum yapanlara cevaben, Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin hegemonik pozisyonu konusundaki anlayışlarını açıklamak için Marx'ın *Grundrisse*'sinden bir pasaj alıntılarlar: “Her toplum biçiminde diğerlerine egemen olan, ilişkileriyle diğerlerine merteye veren ve etki eden belli bir üretim tipi vardır. Tüm diğer renkleri aydınlatıp özellikleriyle oynayan bir ışıktır.

⁷⁷ Dyer-Witthford 2001, s. 76.

⁷⁸ Hardt ve Negri 2004, s. 122-23

Devrimci Marksizm

İçinde cisimleşen her varlığın özgül ağırlığını saptayan özel bir eterdir. ”⁷⁹ Doğru biçimde Marx’ın sermayenin egemenliği hakkında yazdığını belirtir ve ekler: “ama nosyon bizim bahsettiğimiz bağlamda da eşit ölçüde uygulanabilir.”⁸⁰ Bu iddia şüphe götürür. Sermayenin Marx’ın bahsettiği karakteri haiz olduğu görüşüne temel oluşturan cümleler Hardt ve Negri’nin alıntıladıklarının birkaç satır altında yer alır. “Sermaye burjuva toplumunda herşeye hakim ekonomik güçtür”⁸¹ Bir kapitalist çağ boyunca sermayenin muhtelif üretim kolları üzerindeki bu egemenliği belli bir sosyo-teknik emek türünün diğerleri üzerindeki egemenliğinden daha soyut düzeyde bir meseledir. Sermayenin sosyal üretim üzerindeki hükmü ile bir emekçi tipolojisinin hegemonyası farklı analiz seviyelerindeki meselelerdir. Yani Hardt ve Negri’nin Marx’tan bir alıntıyı argüman yerine koymaları entelektüel bakımdan hafif kalan bir davranıştır.

Hardt ve Negri’nin pozisyonu hem tarihsel hem de teorik açıdan problemlidir. Sanayi emeğinin kendi niteliklerini tüm emek türlerine empoze etme sürecinde olmak anlamında, 19. yüzyılın ortalarından beri küresel olarak hegemonik olduğu iddiası çok su götürür. 1870’lerde kapitalizm sadece Avrupa ve Kuzey Amerika’da yerleşmişti.⁸² O dönemde Britanya’da ücretli emek kullanan zanaat üretiminin yaygınlaşması, bizzat sınaî kapitalizmin en gelişkin olduğu ülkede bile sınaî emeğin hegemonyası nosyonunu şüpheli kılar. Britanyalı ücretli emekçilerin çalıştıkları yerlerde yeni disiplin biçimleriyle yüzyüze kaldıkları doğrudur, ancak zanaat işçileri ile sanayi işçileri aynı şekilde etkilenmezler.⁸³

Teorik düzeyde, kapitalizm tarihinde herhangi bir dönem için küresel olarak hegemonya sağlamış bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin varlığını ileri sürmek sorunludur. Kapitalizmin gelişimi ve küresel yayılımı ücretli emeği eğilim olarak dünya-tarihsel anlamda sosyal emek biçimi kılar.⁸⁴ Ama ücretli emeğin tek bir sosyo-teknik biçimi (Hardt ve Negri’nin dilinde emekçi tipolojisi) hiçbir zaman küresel olarak egemen olamaz. İşgücünün metalaşması için pek çok sosyo-teknik düzenleme mevcuttur, bu işgücü ister “özgür”⁸⁵ olsun, ister olmasın; ücretli emeğin sosyal biçimi “farklıların birliği”dir.⁸⁶ Hardt ve Negri ücretli emek sosyal biçimi ile bunun birçok mümkün sosyo-teknik çeşitleri arasında ayırım yapmadığından, nihayetinde hegemonyayı tekil bir sosyo-teknik emekçi tipolojisine yükleyiyorlar ve bu da hem gerçek emek çeşitliliğini hem de hakikatte egemen olanı yani ücretli emek sosyal biçimini göz ardı ediyor.

79 Hardt and Negri 2001, s. 40’ta alıntısı mevcut.

80 Hardt and Negri 2001, s. 40.

81 Marx 1999.

82 Beaud 2003, s. 148.

83 Samuel 1977.

84 Bu formülasyon için David McNally’ye müteşekkirim (kişisel iletişim).

85 Van der Linden 2003.

86 Marx 1999.

Dahası, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin sermayenin içinde ve ona karşı varolduğunu kabul edersek, ücretli emeğin Hardt ve Negri'nin iddiasının aksine küresel düzeyde kendisini yapılandırmadığı sonucuna varmamız gerekir. Asıl olan, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin tarihsel -ve coğrafi- olarak belirlenmiş ve değişken biçimler içinde sınıf mücadelesi aracılığıyla sermaye tarafından organize edilmesidir. Hardt ve Negri'nin hegemonik emekçi tipolojisi bunu kavrayamaz, zira teorik düzeyde kapitalist toplumda emeği sermayeden ayırır. İlave olarak, hegemonik emekçi tipolojisi otonomcu geleneğin (zanaatkâr, kitlesel ve sosyalleşmiş) kalıplaşmış işçi türleri üzerinden düşünme genel yaklaşımının bir örneği olarak görülebilir.⁸⁷ Bu teori geliştirme tarzı sınıfları karmaşık ve heterojen oluşumlar⁸⁸ olarak anlamanın ve eşitsiz ve bileşik gelişme temelinde hiyerarşik olarak yapılanmış sermayenin dünya çapında sömürdüğü farklı "özgür" ve özgür olamayan emek biçimlerine gereken dikkati göstermenin önünde muazzam bir engel teşkil eder.⁸⁹

Çağdaş Kapitalizmde Ücretli İş

Hegemonik konum kazanmış maddi olmayan emekçi tipolojisi nosyonu çürük ise, Hardt ve Negri'nin bugün egemen olduğunu iddia ettikleri emek betimlemesine ne demeli? Daha önce ele aldığımız özel bir teorik kavram olan maddi olmayan emeği bir kenara bırakalım. Bunun yerine çağdaş kapitalizmde ücretli iş babında daha geniş anlamda önerdiklerine bakabiliriz. Maddi olmayan emek, ürünleri maddi olan imalat ve madencilik dışındaki sektörlerde kullanılan emeğe indirgeniyor. Sonuç olarak, maddi olmayan emek "hizmet sektörü"ndeki emektir. Yeni egemen emek biçimini hizmet sektörüyle eşleştirmekle Hardt ve Negri zımnen Ursula Huws'un Daniell Bell'in 1970'lerin başındaki sanayi sonrası toplum

87 Wright 2002, bu geleneğin sınıf oluşumunu teorize etme çabasının hem potansiyelini, hem de ağır kusurlarını tespit etme konusunda büyük bir başarı sergiler.

88 Bkz. Camfield 2004.

89. Potansiyel olarak daha güvenilir bir nosyon olan, Hardt ve Negri'nin üzerinde durmadıkları, küresel ölçekte egemen sermaye birikimi biçimleri, hegemonik işçi tiplerinin gölgesinde kalmıştır. Eğer Hardt ve Negri daha Marksist ya da hiç değilse Marksizan bir yaklaşım benimseseydiler, kapitalist dünya ekonomisinin her döneminin bir egemen birikim biçimine göre, bir tür hakim toplumsal yapı veya birikim rejimi tarafından örgütlendiğini öne sürebilirlerdi. Kapitalizmi bu tarzda teorize etmek Düzenleme Ekolü ve Birikimin Toplumsal Yapısı (BTY) türü siyasal iktisatın genellikle ulus devletler düzeyinde uyguladığı kavramları küresel düzleme taşımak olurdu. Bu da farazi emekçi tipolojisi hegemonyasına göre ilerleme sayılırdı. Ama muhtemelen kurumsal düzenlemelere odaklanarak kapitalizmin çelişkili doğasını gözardı etmek gibi Düzenlemeci ve BTY'ci siyasal iktisatın zayıflıklarını yeniden üretti. Her kapitalist gelişme aşamasında var olan farklı birikim biçimlerinin eklenmesini de kavrayamazdı. Alnasseri vd. 2001 uluslararası düzenlemeyi Düzenleme ekolü yaklaşımıyla inceler. Kotz, McDonough ve Reich 1994 küresel ekonomiye BTY'ci bir yaklaşım önerir. Bu tarz yaklaşımların eleştirisi için bkz. Brenner ve Glick 1991, Callinicos 2001, Clarke 1988 ve Husson 2005.

çalışmalarından bu yana “literatürün çoğunda görülen iman” dediği şeyi, yani “yirminci yüzyıldaki en önemli eğilimlerden birinin (hatta belki de en önemlisinin) tarım ve imalat sektörlerinin aleyhine hizmetin yükselişi olduğu” inancını kabul etmiş oluyorlar.⁹⁰

Aynı doğrultuda, Hardt ve Negri “sanayi emeğinin” hegemonyasını maddi olmayan emeğe kaybettiğini yazıyor.⁹¹ “Sanayi” derken pek çok yazar gibi, maddi malların üretimini kastediyorlar. Terimin böyle kullanımı yaygındır. Aynı zamanda talihsiz bir kullanımdır zira tarımla, madencilikle ve imalatla ilgisi olmayan çalışma türlerinin sınıai özellikler göstermediğini ima eder. Burada mesele sanayi ile ne kastedildiğidir. 21. yüzyıl başı günlük dilinde olduğu gibi sadece maddi malların üretimi mi demektir sanayi? Marx’a göre sanayi “birleşmiş emek” tarafından işletilen bir “makinelere sistemi” etrafında örgütlenmiş ve görece artı değer üretimine endekslenmiş meta üretimi anlamına gelir.⁹² Bu anlamda sanayinin maddi meta üretimiyle sınırlandırılması gerekmez, sağlıktan fast fooda ve finansa kadar metalaşmış hizmetlerin üretimine de yayılabilir. İşçilerin sadece makinelerin değil teknolojik sistemlerin de merkezi bir yer tuttuğu bir emek sürecinde ayrıntıda iş bölümü ile örgütlenmiş olması anlamında, çağdaş kapitalizmde hizmet arzı da çoğunlukla sanayileşmiştir.⁹³

Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğin hegemonyasına varışları hizmet sektörü ve bilgiye dayalı emeğin yükselişi kabulüne dayalı yaygın taraftar bulan iktisadi anlatının bir çeşidi olarak değerlendirilebilir. Ücretli işin geleneksel tarifleriyle aralarına eleştirel bir mesafe koyamayışları en bariz biçimde bir yerinde “işlerin çoğu son derece değişken ve esnek beceriler gerektiriyor”⁹⁴ dedikleri *İmparatorluk*’ta açığa çıkmaktadır. İnsan kaynakları yönetimiyle uğraşanlar onlarla hemfikir olacaktır.⁹⁵ Bununla beraber Hardt ve Negri en azından pek çok araştırmanın ulaştığı sonucu bir kenara bırakırlar: Göklere çıkarılan akışkanlık iş güvencesinin zayıflamasına hatta yok olmasına, vasıf esnekliği (işlev esnekliği) de birkaç vasıfsız işi birarada yürütme zorunluluğuna (çoklu görev)⁹⁶ yol açmaktadır.

90 Huws 2003, s. 130.

91 Hardt ve Negri 2004, s. 122.

92 Marx, 1997, s. 372.

93 Bkz. Good ve McFarland 2004; Taylor vd. 2002; Kainer 2002, 121-126; Reiter 1991.

94 Hardt ve Negri 2001, s. 298.

95 Thompson, *İmparatorluk*’un çağdaş kapitalizmde ve emeğe yaklaşımında “iş dünyası yazımından farklı pek birşey göremeyiz” (2005, p. 81) diye yazıyor; makalesi iş dünyası yazımının eleştirisinin Hardt ve Negri’nin ortaya koyduğu tablo için de geçerli olduğu bir dizi noktayı belirliyor.

96 Bkz. Peck 1996; Burchell, Ladipo ve Wilkinson 2002; Stanford ve Vosko 2004; Armstrong ve Armstrong 2003, p. 130. Smith ve Thompson’ın yazdığı gibi “neredeyse her gün bir yenisi ilan edilen çağdaş kapitalizmde emeğin doğasına ilişkin paradigma değişimlerinin” ipliğini pazara çıkartmak için, “ısrarla vasıf artırma ve çalışmanın kalitesindeki sıçrama iddialarının ardına ısrarla bakmak gereklidir” (1999, s. 228-9).

Her ne kadar hizmet sektörünün yükselişi anlatısı çağdaş sosyal bilimin “sağ-duyusunun” bir parçası ise de, bu hikâyeyi sorgusuz sualsiz sineye çekmemek için pek çok iyi neden vardır. Bir tanesini dillendirmek gerekirse: “eski (sanayi) ve yeni (bilgi yoğun) ekonomiler gibi basit ikilemlere başvurarak kalıplaşmış bir değişen çalışma dünyası görüşü geliştirmenin tehlikeleri açıktır. Karmaşıklıklar, eşitsizlikler, istihdam yapı ve ilişkilerinde süregelen faktörlerin hepsi bir evrensel paradigma kayması vizyonu uğruna görüş alanının dışında bırakılmaktadır.”⁹⁷ Şüphesiz, ileri kapitalist ülkelerde geleneksel tarım, madencilik ve imalat sektörlerinin dışında çalışan ücretli işgücü oranının yükselmekte olduğu tartışılmaz. Ancak, “hizmet sektörünün” geleneksel kavramlaştırmaları da sorunlardan azade değildir. Pietro Basso bunun “bilimsel değerden tamamen yoksun bir kategori olduğunu” iddia ediyor.⁹⁸ Neyi hizmet sayabiliriz? Geleneksel mesleki sektör istatistikler oluşturulurken kullanılan sınıflandırma yanıltıcı olabilir. Örneğin, bir imalat firmasında çalışan bina temizlikçileri imalat çalışanı sayılıyor da, firma temizlikçileri bir temizlik firmasından getirtirse bunlar hizmet sektörü çalışanı sayılıyor.⁹⁹ Benzer şekilde, ileri kapitalist ülkelerde hâlâ tarımda çalışanların az sayıda olduğu yönündeki geniş kabul gören varsayımı, zırai ekipman ve kimyasal madde üretmekte ve tarım ürünlerini satış noktasına gelene kadar ayıklama, paketleme ve dağıtmada istihdam edilen işçileri de tarım istihdamına dahil edersek, yeniden gözden geçirmek gerekecektir. Bu ülkelerde 20. yüzyıl boyunca ev hizmetleri için istihdamda görülen düşüş de dikkate alınır, hizmet sektörü hakkındaki egemen anlatının revizyonu zorunlu hale gelir. Hele bir de uzmanlığa dayalı “bilgi işinin” imalattaki işbölümünden kaynaklanan bir sonuç olduğu gerçeğini düşünürsek.¹⁰⁰ Bu meselelerin hiçbiri Hardt ve Negri tarafından ele alınmıyor.

Hizmetler üzerine çalışmasında Huws bu konuda istihdam ve hasılanın standart ekonomik ölçümü gibi kaynaklardan hesaplanan verileri kullanan çalışmaların aslında farklı olan, “zıt ve çelişkili eğilimler içeren” faaliyet biçimlerini harmanladığını iddia eder. Bir bütün olan hizmet kategorisini üç alana ayırır. Birincisi, yapılan iş bakımından çocuk bakımı, hasta bakımı ve temizlik gibi evde veya mahallerde ücretsiz olarak yapılan işlerle ve çöp toplama, hatta canlı performans ve fuhuş gibi “kamusal ev işleri” dediği işlerle aynı veya çok benzer nitelikleri taşıyan ücretli işler. İkincisi “bilgi üreten işgücünün kendini yeniden üretmesi”: eğitim, staj ve araştırma geliştirmenin bir kısmı. Üçüncüsü, maddi ve maddi olmayan ürünleri üretmede kullanılan “bilgi işi”.¹⁰¹

Bu analiz maddi olmayan ürünler üretmeleri temelinde hizmetleri tek bir kategoriye tıkıştırmanın niye çok zorlama bir soyutlama olduğunu aydınlatır. Hardt

97 Nolan ve Wood 2003, s. 173.

98 Basso 2003, s. 120.

99 Henwood 2005, s. 51.

100 Huws 2003, s. 130, 135.

101 Huws 2003, s. 131, 131, 134.

ve Negri'nin maddi olmayan emek tanımlarına duygulanımsal nitelikleri de eklemeleri eleştirileri savuşturmada faydalı olmuş olabilir, ama aynı zamanda kategorinin aşırı gevşekliğine de katkıda bulunmuştur. Huws'un ima ettiği ve hizmet sektörünü konu alan diğer çalışmaların da gösterdiği gibi,¹⁰² Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek dedikleri ama beden işi¹⁰³ olarak daha iyi kavramlaştırılabilecek şeyi içeren etkileşimli hizmet işleri, son derece entelektüel/dilsel olan "bilgi işi"nden nitelik olarak hayli farklıdır. Bu iki tip işi maddi olmayan emek içine yerleştirmek, işi gereği diğer insanlarla (ve diğer hayvanlarla?) belli oranda ilişki kuran herkesi bu kategoriye koymaya yeşil ışık yakar. Bu da Hardt ve Negri'nin kategorisinin Huws tarafından tanımlanan çalışma alanlarında emek süreçleri ile işçilerin eylemlerini ve bilinçlerini daha iyi anlamaya doğru gitmenin önünde engel olduğunu açıkça ortaya serer.

Tek bir hizmet sektörü bazında düşünmenin yararsız olduğunun bilincine varmak Hardt ve Negri'nin çalışmanın doğasına ilişkin vizyonlarını zayıflatır. Yine de, maddi olmayan emeğin hegemonik olduğu iddialarına ampirik destek bulmak yönünde üstünkörü girişimlerine bakmak gerekir. Zikrettikleri delillerden biri maddi olmayan emeğin ileri kapitalist ülkelerde en hızlı büyüyen mesleklerde merkezi yer teşkil ettiği iddiası. Referansları olan ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun ABD'de en hızlı büyümesi beklenen mesleklerle ilgili çalışması¹⁰⁴ en hızlı büyüyen on mesleği sıralar:

Yardımcı sağlık elemanı
Network sistemleri ve veri iletişim analisti
Doktor sekreteri
Sosyal ve beşeri hizmet görevlileri
Sağlık destek teknisyenliği (evde bakım)
Tıbbi kayıt ve sağlık bilgisi teknisyeni
Fizyoterapi destek elemanı
Bilgisayar yazılım mühendisi, uygulama
Bilgisayar yazılım mühendisi, sistem yazılımı
Fizyoterapi yardımcısı

Bu açıkça Hardt ve Negri'nin en hızlı büyüyen işlerin "hizmet sektöründe" olduğu yönündeki hiç de istisnai olmayan kabulünü destekler. Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun öngörüsüyle ilgili daha ilginç nokta -2002-2012 arası için bir öngörü olduğunu unutmamak gerekir- en hızlı büyüyen işlerin çoğunun

102 Bkz. Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001.

103 Bkz. Walkowitz 2002.>

104 BLS 2004a. Ben *Çokluk* yazarlarının yönlendirdiği online kaynağın yazarlarından biraz farklı olan güncel versiyonuna referans veriyorum.

Huws'un (işin Dyer-Witthof'un ileri sürdüğü gibi Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisi için vazgeçilmez olan entelektüel/dilsel içeriğe sahip olması ihtimalinin çok yüksek olduğu) "bilgi işi" kategorisine değil diğer iki kategoriye girmesidir.

Buradaki meselenin özünü anlamak için geleneksel istatistikî verileri kullanmak iki sebepten zordur: Genel olarak "meslek yapısının resmi sınıflandırması çalışmanın içeriğine değil işin biçimine bakar"¹⁰⁵ ve işlerin sınıflandırılmasına ilişkin sistemler tüm ulusal devletlerde aynı değildir. Ama istihdamda gerçekleşmiş büyümeyi ölçen çalışmalardan çıkan manzara o ki, birçok hızlı büyüyen meslek yüksek oranda entelektüel/dilsel içeriğe sahip değil. Örneğin, Kanada'da 1995 ile 2004 arasında en hızlı büyüyen üç mesleki kategori, hiçbiri yüksek derecede entelektüel/dilsel içerik arzetmeyen Satış ve Hizmet Yetkilisi (sayısı %105,9 arttı), Büro Yetkilisi (%73,5) ve Sağlık Destek Hizmetleri'nde yardımcı görevli (%71,1) olmuştur.¹⁰⁶ Avustralya'da 1986 ile 2000 arasında "profesyoneller" kategorisi en hızlı büyümüş olsa da (%30,3), yakından bakınca, en hızlı büyüyen alt kategorilerdeki işlerin –bilgisayarlılar, muhasebeciler ve teknik satış temsilcileri – hepsinin ciddi anlamda bağımsız çalışma ve bilgi üretiminden ziyade, "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlamaya... ama düşük düzeyde muhakeme gücüne ve analitik beceriye" dayandığı görülür.¹⁰⁷

Hardt ve Negri ayrıca tüm emeğin "enformasyonelleşmesine, akla dayanmasına, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmasına"¹⁰⁸ yol açan nitel etkiden de bahsediyor. Bilgi teknolojilerinin yaygınlaştığı şüphe götürmez. Bu iletişim araçlarının farklılaşması yoluyla (e-posta, cep telefonu, mesaj) "iletime açık olma" eğilimini gösterir. Ama bilgi teknolojileri işin "daha akla dayalı hale gelmesine" mi yol açıyor? Bilgisayar kullanımı gerektiren birçok iş ya yukarıda bahsi geçen Avustralya örneğindeki gibi "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlama" ya da sadece rutin ve sıkıcı enformasyon girişinden ibaret.¹⁰⁹ Bilgisayarların imalat üzerindeki etkisi çok büyütüldü, ama Kanada'da yalın imalat yapan en ilerilerinden bir otomobil fabrikasında yapılan çalışma oradaki işlerin entelektüel içeriğinin yükseldiği fikrine şüphe düşürüyor. Bu çalışmanın yazarlarına göre, işin büyük kısmı "ciddi bir karmaşıklığa sahip değil... çok az kavrayış gerektiriyor ve vurgu fiziksel maharete ve hatla aynı hızda çalışabilme yeteneğinde"¹¹⁰ Konuyu değerlendiren DW Livingstone Kuzey Amerika'da beceri gerekliliğinin 1940'lardan bu yana arttığı, ama en ciddi değişikliğin 1960'tan önce olduğu sonucuna varıyor.¹¹¹

105 Warhurst ve Thompson 1998, s. 3.

106 Statistics Canada 2005b.

107 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, s. 735.

108 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

109 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, p. 738.

110 Rinehart, Huxley ve Robertson 1997, p. 64.

111 Livingstone 1999, p. 147.

Emeğin “entelektüelleşme” eğiliminde olduğu tezi Livingstone’un performans açığı -işçilerin sahip olduğu bilgi ve beceri ile gerçekten işte kullandıkları arasındaki fark- araştırmasıyla da sorgulanmakta. ABD ve Kanada’nın bir eyaleti olan Ontario’dan gelen verilere bakarak, açığın “büyük olduğu ve her ölçüye göre de giderek arttığı” sonucuna varıyor.¹¹² Bu bulgular bilgi teknolojileri ile işin “entelektüelleşmesi” arasındaki bağlantıyı şüpheli kılıyor. Tüm işlerin ve toplumun “duygulanım sahibi” olması farazi talebine gelince, bu ileri kapitalist ülkelerde, kendi kendini değişikliğe uğratmak (self-modulation) da dahil, “toplumsal ve estetik vasıf ve yetkinlikler”¹¹³ gerektiren (bunların her biri cinsiyete göre tanımlanmıştır) ücretli beden işlerinin ve diğer hizmet işlerinin büyümesinden çıkartılan yararsız bir sonuç gibi görünüyor. Toplarsak, Hardt ve Negri’nin nitel değişim iddiaları, aydınlatıcı olmayan gözlemlerden, ücretli emek dünyasındaki reel değişimleri muğlak biçimlerde abartmadan ve berbat hatalı yorumlardan bir bulamaç yapıyor.

Hardt ve Negri’nin kullandığı diğer iki kanıt maddi olmayan mülkiyet biçimleri ve toplumda dağınık networklerin yaygınlığı. Birincisi Hardt ve Negri’nin ihmal ettiği günümüzün önemli bir fenomenine delalet etmektedir: metalaşmanın yaygınlık ve derinlik olarak ilerleyişi. Huws’un işaret ettiği gibi maddi olmayan mülkiyet üzerindeki ihtilaflardan bir kısmı, sermayeyle kanuni statüsü işverenininki gibi olmayan dolayısıyla emeklerinin maddi olmayan ürünlerini kontrol etmeye çalışan yaratıcı veya yenilik kaynağı işçiler arasındaki çatışmalardır; ne yazık ki Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek teorisi bu tip durumları aydınlatmaz çünkü ücret ilişkisine bakışı çok geneldir. Hardt ve Negri’nin metalaşmayı tamamen görmezden geldiklerini iddia ediyor değilim. *Çokluk* maddi olmayan ürünlerin özel mülkiyetini online müzik paylaşım sitesi Napster, “biyo-mülkiyet” (yaşam biçimleri), ulaşım, elektrik, su vb. kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi örnekler üzerinden tartışıyor.¹¹⁴ Ancak, “Dünyamız satılık değildir” mesajı Bolivya’dan Fransa ve Hindistan’a kadar protesto ve direniş hareketlerince birçok farklı dilde ifade edilmesine ve halkların deneyimleriyle örtüştüğü için yanlısını bulmasına rağmen, küresel metalaşma yazarların düşüncesinde merkezi bir yer işgal etmiyor.¹¹⁵ Acaba bunun sebebi, böyle bir şeyin önemini kabul etmenin Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek ve ürünlerinin giderek sermayeden bağımsızlaştığı inancına sadakatleriyle bağdaşmıyacağı mıdır?

Hardt ve Negri’nin son örneği olan dağınık networkler bir eğilimi abartma ve yanlış yorumlama konusunda bir diğer örnektir. Network kavramı bazı maksatlar için kullanışlı olabilir, ama örneğin eşitlikçi dağınık networkler çok sayıda hiz-

112 Livingstone 1999, p. 85.

113 Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001, p. 937.

114 Örneğin bkz Hardt ve Negri 2004, ss. 196-205, 319-20.

115 Bkz. örneğin Laxer ve Soron 2006. Küresel metalaşma terimini McNally 2002’den aldım.

met işçisi istihdam eden franchising firmalarında pek bulunmuyor. Franchising Meiksins'in de işaret ettiği gibi hep "riski dağıtırken kontrolü merkezileştirme" amaçlı olmuştur. Bu tip firmalarda "yasal düzenlemeler ve yeni teknolojiler yerel otonomiye kırmak ve merkezin kontrol derecesini maksimize etmek için kullanılır"¹¹⁶ Benzer bir merkezileşme ve merkezsizleşme kombinasyonu devlet kurumlarının yeniden yapılandırılmasında da görülebilir.¹¹⁷ Çağdaş ücretli emek dünyasının hiyerarşik olmayan network kalıplarına göre biçimlendiğine dair tek bir işaret bile yoktur.

Maddi Olmayan Emeğin Varsayılan Üç Neticesi

Nasıl Hardt ve Negri'nin teorilerine ampirik dayanak sağlama çabaları sadece modern toplumu anladıklarına şüphe düşürüyorsa, maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının sonuçları hakkındaki iddiaları da aynı sonucu yaratır. Ortaya çıktığı iddia edilen üç sonucu ele alacağım. Birincisi, "iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın" çöktüğü iddiaları.¹¹⁸ Hardt ve Negri'nin bahtsızlığı şudur: bahsettikleri örnekler bile -ofiste uzun saatler geçirmeye ikna edilen Microsoft çalışanları ve birden fazla düşük ücretli güvencesiz iş edinmeye zorlanan işçiler- gösteriyor ki, bölünmenin ortadan kalkması değil söz konusu olan, ücretli iş süresinin genişlemesi, yaşama zamanına daha da tecavüz etmesi. Bu durum en yeni istatistiklerce de doğrulanıyor. Örneğin, Birleşik Krallık'ta her üç erkek işçiden biri ve her on kadın işçiden biri haftada 50 saatten fazla ücretli işte çalışıyor; Kanada'da dört erkekten biri ve on kadından biri 50 veya daha fazla saat ücretli iş yapıyor; ABD'de dört erkekten biri ve on kadından biri 49 veya daha fazla saat çalışıyor.¹¹⁹ Bazı işçilerin ücretli işleri ile ilgili fikirleri işyerinde değil de banyoda veya rüyada geliştirdikleri gerçeği yüz milyonlarca insanın günlük hayatlarında hâlâ çok önemli yeri olan zaman bölümlerinin eridiğini göstermez. Daha çok, patronları -diğer patronlar gibi- daha fazla üretkenlik seviyesi (daha fazla ders verilmesi, daha fazla yayın, daha kısa proje süreleri vb.) talep eden araştırmacılar, tasarımcılar ve benzeri başka çalışanların "mesailerinin" nasıl da hayatın geri kalanına gölge düşürdüğünü gösterir. O halde pek çok bu tarz çalışanın "yaşam zamanlarını" -hatta bazen sağlıkları pahasına- işlerine kafa yormaktan uzak tutmakta zorlanmasına şaşmamak gerekir.¹²⁰ Basso'nun, yalın üretim reorganizas-

116 Meiksins 1998, p. 156.

117 Bkz. Sears 1998.

118 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

119 Birleşik Krallık için Nolan ve Wood 2003, p. 169. Kanada ve ABD rakamları da sırasıyla Statistics Canada 2005a (2001 nüfus sayım verileri) ve BLS 2004b (BLS'den Randy E Ilg'in nazik yardımlarıyla) alınmıştır.

120 Burada söylenenler üniversite hocaları ve araştırma görevlileri ile ilgili olduğu için bkz. De Angelis and Harvie 2006 and Winefield et al 2002.

yonunun ve neoliberal devlet politikalarının ücretli iş saatlerini “daha yoğun, daha uzun, kanuni yükümlülüklerden azade ve başka tür ‘sosyal zamanlara’ göre daha düzensiz” kıldığı¹²¹ değerlendirmesi Hardt ve Negri’nin görüşünden daha akla yatkın bir yorumdur.

Maddi olmayan emeğin bir diğer neticesi “ortaklaşma” eğiliminin sonucunda çalışan insanlar arasında nitel ayrımların zayıflamasıdır. Çokluk teorisi için bu iddianın önemine rağmen, bu yöndeki tek ampirik adımları Güney Afrika’daki barınma, su ve elektrik hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik mücadeleye işaret etmekten ibaret. *Çokluk*’un bir dipnotu okuyucuları maddi olmayan emek hegemonyasının belirmesini 1990’ların sonunda başlayan küresel mücadeleler zincirinin olanaklı hale gelmesinin temeli olarak görmeye teşvik eder.¹²² Hardt ve Negri’nin iddia ettikleri üzere nitel ayrımların nasıl ortadan kalkmakta olduğunu hiçbir zaman detaylı olarak açıklamadıklarının altını çizmek, asla bu mücadelelerin önemini reddetmek anlamına gelmez.

Hardt ve Negri ayrıca bu iş zamanı ile iş-dışı zaman arasındaki çizginin erimesi konusunda gözledikleri eğilimin Marx’ın anladığı şekliyle değer kuramını geçersiz kıldığını ve dolayısıyla değerın yeniden kavramlaştırılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürüyorlar.¹²³ Onların çıkartmadığı mantıki sonuç, bugün sosyal üretimin değerın kendini genişletmesi ve mal ve hizmetlerin üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı standardıyla düzenlenmediği (veya giderek daha az düzenlendiği), dolayısıyla sermayenin bu yeni beliren bağımsız üretimle ilişkilendiği ölçüde, üretimin sosyal biçiminin kapitalist olmadığı (veya giderek kapitalizmden uzaklaştığı) ürünlere parazitçe el koyma ilişkisine dönüştüğüdür.

Zamanla ilgili önermeleri hatalı olsa da, üretim sermayenin elinden kaçmıyor olsa da, değerle ilgili argümanları incelenmeye değer. Bu argüman baştan aşağı kafa karışıklıklarıyla doludur. Birincisi Hardt ve Negri fiili olarak yaptıkları gibi, Marx’ın değer teorisini Adam Smith ve David Ricardo’nun teorileriyle eş görmekle düpedüz yanılmaktadır.¹²⁴ Marx’ın teorisi onlarınkiyle kökten farklıdır; üretimin toplumsal biçimiyle ilgilenir ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı (*Çokluk*’un değer teorisi tartışmasında hiç bahsi geçmez) ve emekle işgücü arasındaki ayrım gibi yeni kavramlar öne sürer.¹²⁵ İkincisi, Marx’a “kapitalist toplumda tüm değerın ve zenginliğin kaynağının emek olduğu fikrini”¹²⁶ atfederler, oysa Marx bu konuda çok açıktır: “Emek, bütün zenginliğin kaynağı değildir. Doğa da tıpkı, bir doğa gücünün, yani insan işgücünün tezahüründen başka bir

121 Basso 2003, s. 83.

122 Hardt ve Negri 2004, s. 151-52, 233.

123 Negri 1970’lerden beri değer yasasının artık kapitalist komutanın vahşi iktidarı niteliğiyle varolmanın dışında bir kıymet-i harbiyesi kalmadığını savunur. (Negri 2006, ss. 232-3, 260-1).

124 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

125 Bkz. Clarke 1991, s. 96-103.

126 Hardt ve Negri 2004, s. 160

şey olmayan emek gibi, kullanım-değerlerinin (ve kuşkusuz maddi zenginlik de bu değerlerden meydana gelir!) kaynağıdır.”¹²⁷ Bununla ilişkili olarak da değer ve servet kavramlarını sürekli birbirine karıştırırlar.¹²⁸

Buna ilaveten, iş zamanıyla iş dışı zaman arasındaki çizginin işçilerce algılanışının bulanıklaşması, değerün üretimiyle alakalı değildir. Değer somut emek tarafından anlık olarak üretilmez. Moishe Postone’un açıkladığı gibi, değer “soyut emeğin nesneleşmesidir. Genel, ‘nesnel’ bir toplumsal dolayım oluşturması itibarıyla soyut değer ne tek tek somut emeklerin nesneleşmesiyle ifade edilir, ne de bunların miktarlarıyla ölçülür.” Metaların değer büyüklüklerini belirleyen onları üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Bu “üreticilerin karşı karşıya kaldığı hemen hemen nesnel sosyal bir zorunluluğu ifade eder. Kapitalizmde yabancılaşmış sosyal ilişkilerin yapısını belirleyen soyut hakimiyetin zaman boyutudur.”¹²⁹ Yani Hardt ve Negri’nin argümanı hatalı bir öncüle ve somut emek, soyut emek ve değer arasındaki ilişkiye dair teorik bir kafa karışıklığına dayanmaktadır. Küresel ekonomiyi düzenlemeye devam eden şeyin değer olduğu inancını sorgulamaya yönelik kayda değer bir sebep sunmamaktadır. İnsanlığın ve doğanın talihsizliğidir ki, Marx’ın değer olarak teorize ettiği toplumsal dolayım (değerin despotizmi, devlet faaliyetinden, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinden ve sınıf mücadelesinden kaynaklanan kısmi olumsuzlamalarla karşı karşıya olduğundan, saf ve mükemmel haliyle olmasa bile) hâlâ dünyaya hükmetmeye devam ediyor. Hardt ve Negri’nin böyle olmadığı yönündeki savları ise maddi olmayan emeğin hegemonyasının ileri sürülen diğer neticeleri gibi, modern toplum hakkındaki teorilerinin kofluğunu gösterir.

Bitirirken: Kanguru ve Çokluk

O halde şurası açık ki, Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek teorisi derinden kusurludur. Dirimselci biyopolitik anlamıyla maddi olmayan emek, iddia edilen tarihi yükselişi iyi açıklanmamış ve farklı soyutlama seviyelerinde ve farklı sosyal formlardaki üretimler arasında ayırım yapmaya olanak tanımayan herşeyi kapsayıcı bir terimdir. Belli bir tür ürün üreten emek anlamındaki sınırlı kullanımında -nitel olarak farklı bir emek tarzını belirlemek için sorunlu bir yoldur, maddi olmayan emeğin temel özellikleri doğası gereği entelektüel veya dilsel emeğe sahip olan işçilere özgü niteliklerle bağdaştırılır; oysa bunlar Hardt ve Negri’nin kategorisine tıkıştırılmış olan insanların küçük bir kısmını oluşturur. Maddi olmayan üretimin giderek sermayenin dışına çıktığı iddiası ise, statü olarak patronsuz olan yaratıcı/yenilik kaynağı işçiler kısmi istisnası bir yana, sadece

127 Marx 1989.

128 Bu konuda bkz. Postone 1993, s. 193-200.

129 Postone 1993, s. 188-9, 191.

bir hüsnüniyet örneğidir. Dahası, otonomcuların teori kurarken tek bir -zanaatçı, kitlesel ve sosyalleşmiş ve maddi olmayan- kalıplaşmış işçi veya emekçi tipolojisi üzerinden düşünme huyu, işçi sınıfı formasyonlarının karmaşık heterojenliğini homojenleştirir. Ücretli emeği, emeğin eğilimsel olarak dünya-tarihsel anlamda toplumsal bir biçimi olarak görüp onun “özgür” ve özgür olmayan tezahürlerini inceleyecek yerde, Hardt ve Negri hatalı biçime kapitalizmin her tarihi dönemine kendinden menkul bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin hegemonyasını yerleştiriyorlar. Çağdaş kapitalizm tarifleri içine yedirilmiş maddi olmayan emek kavramıyla birlikte “hizmet ekonomisi” hakkındaki yaygın fakat yanıltıcı bir dizi nosyonu yeniden üretiyor ve bu etiket altında yer alan farklı ücretli işlere pek az ışık tutuyorlar. Maddi olmayan emeğin gerçek dünyadaki neticelerini tartışırken hülyalara dalıyorlar ve değer teorisindeki revizyonları da yanlış yönlendirilmiş ve karmakarışık. Bütün olarak bakıldığında, Hardt ve Negri'nin emek ve toplum üzerine yazdıkları aklı E.P. Thomson'un Althusser'in teorisinin “Kanguru faktörü”nden muzdarip olduğu suçlamasını getiriyor:

toplumsal gerçeklikle her fiili ampirik uğraşmayı yasakladığı için, bu türden idealizmin en vülger ampirizmin ellerine teslim edildiğini, bağlandığını ve susurulduğunu daha önce belirttik. ..(bu nedenle) teorik pratikçi, en güzel düşünce kıvrımlarıyla kavramsal öğelerin arasından dev sıçrayışlarla ilerler; sıçrarken, en güzel akrobatik dönüşleri yapıp heybetli hareketlerle havada kulaç atar. Fakat her seferinde (yerçekimi yasası asla bertaraf edilemediği için) yere düşer: culp! Üzerine düştüğü şey dünya ile ilgili bir varsayımdır. Ancak bu varsayımdan ayrılmaz, onu koklar, otların tadına bakar. Hoop! Yine havadadır.¹³⁰

Maalesef Hardt ve Negri teori geliştirirken somut sosyal gerçeklik çalışmalarından dikkatle soyutlama yapmak, bizzat kendileri sosyo-tarihsel olarak temellenmiş kavramları kullanmak yerine kanguru yöntemini kullanmakta günümüz araştırmacıları arasında hiç de yalnız değiller.

Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin bu eleştirisinin ayrıca çokluk teorileri için de bir sonucu vardır. Hardt ve Negri'ye göre, “tekil emek biçimlerinin ortaklaşması, ortak bir küresel antropolojiyi paylaşan yerel insan deneyimlerinin tekilliği ve de ortak yoksulluk ve üretkenlik durumu” yoluyla “çokluğun oluşumunu mümkün kılan koşulları” yaratan bizzat maddi olmayan emektir¹³¹, ki çokluk onlara göre evrensel tarihin kendiyile özdeş özne-nesnesidir¹³² Maddi olmayan emeğe dayalı bu inancı kurguladıkları biçimde kabul etsek bile, Hardt ve Negri yeni bir siyasi toplumsal kurtuluş öznesi yaratmak için

¹³⁰ Thompson 1994, s. 209.

¹³¹ Hardt ve Negri 2004, s. 230.

¹³² Bu gözlemi Bryan Smyth'e borçluyum (kişisel yazışma).

sosyo-ekonomik gelişmelere bakarken, ücretli işyerlerinde, mahallelerde ve hane halkları içinde öz-örgütlenme yoluyla oluşan devasa birleşme çabalarını ve de bir özgürleşme projesinde kitle desteğini kazanmak gibi bilhassa politik bir görevi dikkate almamakla pekâlâ suçlanabilir. Ama bu sorunlar bir yana, bu makalede geliştirilen eleştiri temelinde şurası açık ki, maddi olmayan emek Hardt ve Negri'nin kendisine atfettiği fonksiyonu yerine getiremez. Bu da çokluğun, eksiklikleri Daniel Bensaïd tarafından¹³³ inandırıcı biçimde sergilenmiş olan felsefi ve politik teorisini, vermek istedikleri sosyo-ekonomik temelden mahrum kılar.

133 Bensaïd 2004.

Referanslar

Alnasseri, Sabah, Ulrich Brand, Thomas Sablowski and Jens Winter. 2001. "Space, Regulation and the Periodization of Capitalism." *Phases of Capitalist Development*. Ed. Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra and Alan Zuege. Houndmills and New York: Palgrave. 163-178.

Armstrong, Pat ve Hugh Armstrong. 2003. *Wasting Away: The Undermining of Canadian Health Care*. 2nd ed. Don Mills: Oxford UP.

Banaji, Jairus. 1977. "Modes of Production in a Materialist Conception of History." *Capital and Class* 3: 1-44.

Barrett, Rowena. 2004. "Working at Webboyz: An Analysis of Control over the Software Development Labour Process." *Sociology* 38.4: 777-794.

Basso, Pietro. 2003. *Modern Times, Ancient Hours: Working Lives in the Twenty-First Century*. Trans. and ed. Giacomo Donis. Londra ve New York: Verso.

Bensaïd, Daniel. 2004. "Multitudes ventriloques." <http://www.solidarities.ch/journal/docs/bensaïd.pdf>. İndirilme tarihi 2005-05-20

Beaud, Michel. 2003. *Kapitalizmin Tarihi*, Çeviren: Fikret Başkaya, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Beirne, Martin, Harvie Ramsay ve Androniki Panteli. 1998. "Developments in Computing Work: Control and Contradiction in the Software Labour Process." *Workplaces of the Future*. Ed. Paul Thompson and Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 142-162.

Bonefeld, Werner. 1993. *The Recomposition of the British State During the 1980s*. Aldershot: Dartmouth.

Bowring, Finn. 2004. "From the Mass Worker to the Multitude: A Theoretical Contextualisation of Hardt and Negri's *Empire*." *Capital and Class* 83. 101-131.

Brenner, Robert ve Mark Glick. 1991. "The Regulation Approach: Theory and History." *New Left Review* 188. 45-119.

Burchell, Brendan, David Ladipo ve Frank Wilkinson, eds. 2002. *Job Insecurity and Work Intensification*. Routledge: Londra ve New York.

Bureau of Labor Statistics. 2004a. "Table 3b The Ten Fastest Growing Occupations, 2002-2012." <http://www.bls.gov/news.release/ecopro.t04.htm>. İndirilme tarihi 2005-06-30.

- - -. 2004b. "Table 25B. Persons at work by actual hours of work at all jobs during the reference week, age, sex, race, and Hispanic or Latino ethnicity, Annual Average 2004 (Source: Current Population Survey)."

Caffentzis, Constantine George. 1998. "The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri." <http://krotonomedia.net/otonomi/caffentzis.html>. İndirilme tarihi 2005-06-18

Callinicos, Alex. 2001a. *Postmodernizme Hayır*, Çeviren: Şebnem Pala, Ankara, Ayraç Yayınları.

Callinicos, Alex. 2001b. "Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution." *Phases of Capitalist Development*. Ed. Robert

- Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra ve Alan Zuege. Houndmills ve New York: Palgrave. 230-245.
- Callinicos, Alex 2006, *The Resources of Critique*, Cambridge: Polity.
- Camfield, David. 2004. "Re-Orienting Class Analysis: Working Classes as Historical Formations." *Science and Society* 68.4: 421-446.
- Clarke, Simon. 1988. "Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach." *Capital and Class* 36: 59-92.
- . 1991. *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber*. 2nd ed. Londra: Macmillan.
- Cleaver, Harry. 1992. "The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: From Valorisation to Self-Valorisation." *Theory and Practice*. Vol. II of *Open Marxism*. Ed. Werner Bonefeld, Richard Gunn and Kosmas Psychopedis. Londra ve Boulder: Pluto. 106-144.
- Comninel, George C. 1987. *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Londra ve New York: Verso.
- De Angelis, Massimo ve David Harvie 2006, 'Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education', adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/angelisharviepaper2006.html>.
- Dyer-Witford, Nick. 1999. *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High-Technology Capitalism*. Urbana and Chicago: U of Illinois P.
- . 2001. "Empire, Immaterial Labor, the New Combinations, and the Global Worker." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 70-80.
- ve Zena Sharman. 2005. "The Political Economy of Canada's Video and Computer Game Industry." *Canadian Journal of Communications* 30.2
- Eagleton, Terry. 1999. *Marx*. New York: Routledge.
- Fleming, Peter, Bill Harley ve Graham Sewell. 2004. "A Little Knowledge is a Dangerous Thing: Getting Below the Surface of the Growth of 'Knowledge Work' in Australia." *Work, Employment and Society* 18.4: 725-747.
- Frank, Thomas ve Matt Weiland. 1997. *Commodify Your Dissent: Salvos from The Baffler*. New York ve Londra: WW Norton and Co.
- Geras, Norman. 2002. *Marx ve İnsan Doğası*, Çeviren: Görkem Doğan, İsmet Akça, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Good, Tom ve Joan McFarland. 2004. "Technology, Gender, and Regulation: Call Centres in New Brunswick." *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Ed. Jim Stanford and Leah F Vosko. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP. 246-264.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri. 2001, *İmparatorluk*, Çeviren: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- . 2004. *Çokluk*, Çeviren: Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Henwood, Doug. 2005. *After the New Economy*. New York ve Londra: The New Press.

Devrimci Marksizm

Husson, Michel. 2005. "The Regulation School: A One-Way Ticket from Marx to the Saint-Simon Foundation?" <http://hussonet.free.fr/regulae.pdf> İndirilme tarihi 2005-06-27.

Huws, Ursula. 2003. *The Making of a Cybertariat: Virtual Work in a Real World*. New York ve Londra: Monthly Review and Merlin.

Kainer, Jan. 2002. *Cashing in On Pay Equity? Supermarket Restructuring and Gender Equality*. Toronto: Sumach.

Kotz, David M, Terrence McDonough, ve Michael Reich. 1994. "Afterword: New International Institutions and Renewed World Economic Expansion." *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis*. Ed. David M Kotz, Terrence McDonough ve Michael Reich. Cambridge and New York: Cambridge UP.

Laxer, Gordon ve Dennis Soron (eds) 2006, *Not for Sale: Decommodifying Public Life*. Peterborough, Ontario: Broadview.

Lazzarato, Maurizio. 1992. "Le concept de travail immatériel: la grande entreprise." *Futur Antérieur* 10. http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=608. İndirilme tarihi: 2005-05-11.

- - -. 2005. "Maddi olmayan emek" *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika*, Çeviren: Selen Göbelez, Sinem Özer, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 226-246.

- - - ve Toni Negri. 1991. "Travail immatériel et subjectivité." *Futur Antérieur* 6. http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=474&var_recherche=%22travail+im. İndirilme tarihi: 2005-05-11.

Livingstone, DW. 1999. *The Education-Jobs Gap: Underemployment or Economic Democracy?* Toronto: Garamond.

Marx, Karl. 1989. *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çeviren: M. Kabagil, Ankara, Sol Yayınları.

- - -. 1999, 2003. *Grundrisse*, Çeviren: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları.

- - -, 1997 (1975). *Kapital*, Çeviren: Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

McNally, David. 2002. *Another World is Possible: Globalization and Anti-Capitalism*. Winnipeg: Arbeiter Ring.

Meiksins, Peter. 1998. "Work, New Technology and Capitalism." *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communication Revolution*. Ed. Robert W. McChesney, Ellen Meiksins Wood ve John Bellamy Foster. New York: Monthly Review. 151-163.

Negri, Antonio. 2006. *Marx Ötesi Marx*, Çeviren: Münevver Çelik, İstanbul, Otonom Yayıncılık.

Nolan, Peter ve Stephen Wood. 2003. "Mapping the Future of Work." *British Journal of Industrial Relations* 41.2: 165-174.

Peck, Jamie. 1996. *Work-Place: The Social Regulation of Labor Markets*. New York: Guilford.

Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge UP.

- Read, Jason. 2001. "The Hidden Abode of Biopolitical Production: *Empire* and the Ontology of Production." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 24-30.
- Reiter, Ester. 1991. *Making Fast Food: From the Frying Pan into the Fryer*. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP.
- Rinehart, James, Christopher Huxley ve David Robertson. 1997. *Just Another Car Factory? Lean Production and Its Discontents*. Ithaca ve Londra: ILR/Cornell UP.
- Samuel, Raphael. 1977. "The Workshop of the World." *History Workshop* 3: 6-72.
- Sears, Alan. 1999. "The 'Lean' State and Capitalist Restructuring: Towards a Theoretical Account." *Studies in Political Economy* 59: 91-114.
- Smith, Chris ve Paul Thompson. 1999. "Reevaluating the Labor Process Debate." *Rethinking the Labor Process*. Ed Mark Wardell, Thomas L Steiger and Peter Meiksins. Albany: SUNY P. 205-231.
- Stanford, Jim and Leah F Vosko, ed. 2004. *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's UP.
- Statistics Canada. 2005a. *2001 Census Standard Data Products*. <http://www12.statcan.ca/english/census01/products/standard/themes/RetrieveProductTable.cfm? Temporal=2001&PID=60342&APATH=3&GID=431515&METH=1&PTYPE=55440&THEME =4-6&FOCUS=0&AID=0&PLACENAME=0&PROVINCE=0&SEARCH=0&GC=0&G-K=0&V ID=0&FL=0&RL=0&FREE=0>. İndirilme tarihi: 2005-07-05.
- - -. 2005b. *Employment in Canada, in 1995 & 2004 with the percentage change, by occupations, annual average*. Customized data run from Statistics Canada, Labour Force Survey.
- Taylor, Phil, Gareth Mulvey, Jeff Hyman ve Peter Bain. 2003. "Work Organization, Control and the Experience of Work in Call Centres." *Work Employment and Society* 16.1: 133-150.
- Thoburn, Nicholas. 2001. "Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis.'" *Theory, Culture and Society* 18.5: 75-96.
- Thompson, EP. 1994. *Teorinin sefaleti*, Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Thompson, Paul. 2005. "Foundation and Empire: A Critique of Hardt and Negri." *Capital and Class* 86: 73-98
- Thompson, Paul, Chris Warhurst ve George Callaghan. 2001. "Ignorant Theory and Knowledgeable Workers: Interrogating the Connections Between Knowledge, Skills and Services." *Journal of Management Studies* 38.7: 923-942.
- Van der Linden, Marcel. 2003. "Globalising the Working-Class Concept." Trans. Stijn van der Putte. <http://www.iisg.nl/labouragain/documents/vanderlinden.pdf>. İndirilme tarihi: 2005-06-30.
- Walkowitz, Carol. 2002. "The Social Relations of Body Work." *Work, Employment and Society* 16.3: 497-510.
- Warhurst, Chris ve Paul Thompson. 1998. "Hands, Hearts and Minds: Changing Work and Workers at the End of the Century." *Workplaces of the Future*. Ed. Paul Thompson

Devrimci Marksizm

and Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 1-24.

Wilkie, Rob. 2004. "Soft Labor, Hard Work." *Nature, Society and Thought* 17.2: 229-250.

Williams, Raymond. 1990. *Marksizm ve Edebiyat*, Çeviren: Esen Tarım, İstanbul, Adam Yayınları.

Winefield, Anthony H, Nicole Gillespie, Con Stough, Jagdish Dua ve John Hapuararchchi. 2002. *Occupational Stress in Australian Universities: A National Survey 2002*. A Report to the Vice Chancellors, National Tertiary Education Union, Faculty and Staff of Australian Universities, and the Ministers for Education and Health.

Wright, Steve. 2002. *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. Londra ve Stirling, VA: Pluto.

Wright, Steve 2005, "Reality Check: Are We Living in an Immaterial World?", adresi: <http://www.metamute.org/?q=en/Reality-check-Are-We-Living-In-An-Immaterial-World>

Wright, Steve 2006, "There and Back Again: Mapping the Pathways Within Autonomist Marxism", adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/wrightpaper2006.html>.